

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

ВАЛУЙСЬКА М. Ю.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінології
і кримінально-виконавчого права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.91-053:343.815

**ПЕНІТЕНЦІАРНА ПЕДАГОГІКА: СПЕЦИФІКА ДІЯЛЬНОСТІ
В УМОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ**

Стаття присвячена проблемам пенітенціарної педагогіки. Ефективності розвитку цієї науки сприятиме орієнтація на міжнародні норми та стандарти. Для цього потрібно враховувати специфіку умов роботи педагога у виховних колоніях. Проаналізувавши особливості умов життєдіяльності неповнолітніх у місцях позбавлення волі, нами були сформульовані керівні принципи пенітенціарної педагогіки.

Ключові слова: пенітенціарна педагогіка, неповнолітній засуджений, дитина, кримінологічно значущий вплив, запобігання злочинності в місцях позбавлення волі, кримінальна субкультура, наркоманія, токсикоманія, алкоголізм, умови особистісної екстремальності життєдіяльності.

Статья посвящена проблемам пенитенциарной педагогики. Эффективности развития этой науки может способствовать ориентация на международные нормы и стандарты. Для этого нужно учитывать специфику условий работы педагога в воспитательных колониях. Проанализировав особенности условий жизнедеятельности несовершеннолетних в местах лишения свободы, нами были сформулированы руководящие принципы пенитенциарной педагогики.

Ключевые слова: пенитенциарная педагогика, несовершеннолетний осужденный, ребенок, криминологическое значимое влияние, предупреждение преступности в местах лишения свободы, криминальная субкультура, наркомания, токсикомания, алкоголизм, условия личностной экстремальности жизнедеятельности.

In the article describes problems of penitentiary pedagogy. Accounting international norms and standards can contribute to efficiency of development of this science. It is necessary to take into account specific conditions of teachers in educational colonies. We have analyzed particular living conditions of juveniles in detention and formulated the basic principles of penal pedagogy.

Key words: penitentiary pedagogy, juvenile offenders, child, criminological impact, crime prevention in prisons, criminal subculture, drug addiction, substance abuse, alcoholism, criminal subculture, conditions of extremeness personal life.

Вступ. Велика кількість кримінологів, аналізуючи процес формування особистості злочинця, відзначає велику роль у процесі криміналізації особистості умов первинної соціалізації. Причому йдеться не лише про сім'ю, а й про соціальні інститути, призначення яких –

сприяння адаптації людини у суспільстві, формування у неї системи цінностей у відповідності до ієрархії, прийнятої в оточуючому їй суспільстві, завдання особистості суспільно корисного вектора розвитку, завдяки чому соціальна система підтримує свою стабільність та забезпечує самовідтворення.

Але у реальності у період становлення особа може піддаватися й такому впливу, що не тільки не дозволяє їй гармонійно взаємодіяти із суспільством, а, навпаки, закладає на майбутнє глибинні настанови на конфлікт із соціумом, який може проявитися у різні періоди життя, мати різноманітні форми та різний ступінь інтенсивності.

Існують думки про те, що такі конфлікти можуть бути обумовлені біологічними причинами. Але, все ж науково не доведено фатальність дії генетичних чинників. Тому навіть засновник антропологічної школи криминології – Ч. Ломброзо – поряд із суто фізіологічними властивостями особистості вважав значущими для вчинення злочину велику кількість інших чинників, серед яких соціальні відіграють серйозну роль [7].

Успішність роботи соціальних інститутів, у функції яких входить робота з підростаючим поколінням, великою мірою залежить від стану педагогічної теорії та практики у державі. І хоч педагогічні працівники і не можуть повністю компенсувати своєю діяльністю психологічні травми, від яких дитина страждає у випадку, коли її первинна соціалізація відбувається у несприятливих умовах, однак завжди залишається шанс завдяки грамотно поставленій роботі вчителя (вихователя) допомогти неповнолітньому подолати ті проблеми, які несуть у собі потенціал кримінального розвитку. Причому йдеться не тільки про психологічні деформації, а й про соматичні вади, проблеми соціального оточення. Основою розвитку та соціалізації особистості є процес засвоєння молодого людиною комплексу знань, надбавь людства, за допомогою яких вона зможе адаптуватися у суспільстві і взаємодіяти з ним із користю для обох сторін. Але педагогічна діяльність має враховувати такі особливості соціуму, як історичні та культурні традиції, менталітет народу держави, реалії сьогодення, причому не тільки в межах країни, а й загальносвітові тенденції у сфері виховання підростаючого покоління, які, звичайно, мають переноситися на національне підґрунтя не механічно, а адаптуватися з використанням наукових методів їх осмислення та обробки.

Обрання Україною курсу на демократичні цінності та гуманізм диктує необхідність пошуку підсилення ефективності педагогічної роботи. При цьому форми взаємодії з малолітніми (неповнолітніми) особами мають змінюватися у бік пом'якшення впливу, посилення позитивної мотивації, розвитку найкращих якостей особистості. Права дитини мають забезпечуватися не тільки стосовно законотворчих осіб, а й щодо тих, хто вчинив суспільно небезпечне діяння. У зв'язку з цим суспільство має приділяти особливу увагу прогресу педагогічної галузі науки не тільки в умовах відкритого соціуму, а й в умовах виховних колоній. Звичайно, педагогічна діяльність в умовах відкритого соціуму та в умовах місць позбавлення волі спирається на спільне розуміння мети роботи з дітьми, спільні підходи до методології та методики цієї діяльності, але пенітенціарна педагогіка, безперечно має свою специфіку, яка повинна стати предметом поглибленого вивчення.

Проблема педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими знайшла своє відображення у наукових працях таких вітчизняних та зарубіжних науковців, як Ю.М. Антонян, В.В. Голіна, І.М. Даньшин, О.М. Джужа, В.М. Дрьомін, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, О.Г. Колб, В.М. Литвишков, А.С. Макаренко, В.Ф. Пирожков, О.В. Старков, О.Ю. Шостко та ін.

Постановка завдання. Як правило, коли йдеться про педагогічну діяльність, перш за все мається на увазі здійснення освітянського процесу. І це великою мірою дійсно так. Але педагогічна діяльність не може обмежуватися лише механічною передачею знань. Тим більше, що досить часто однією з причин виникнення психологічних деформацій неповнолітньої особи, яка вчинила злочин, була педагогічна та соціальна занедбаність останньої. І, виходячи із розуміння цього факту, держава має, з одного боку, звернути пильну увагу на стан педагогічної діяльності в освітніх закладах, а з іншого – серйозну увагу приділити такій галузі педагогічної діяльності, як пенітенціарна педагогіка.

Результати дослідження. Взагалі смисл педагогічної діяльності полягає у тому, щоб передати підростаючому поколінню накопичені людством знання, прищепити культуру, збагатити досвідом, створити умови для особистісного розвитку та підготувати до виконання

корисних для соціуму ролей у суспільстві. Але виконання цього завдання суттєво ускладнюється в умовах перебування неповнолітнього у місцях позбавлення волі.

Ми вже писали про те, що перебування в умовах закритого соціуму, де через жорстку регламентацію умов життєдіяльності і специфічний склад мікросередовища, обмеженість простору, гіпокінезію, інформаційне, сенсорне голодування та ін., вельми негативним чином впливає навіть на дорослу людину, яка, крім того, піддається впливу не легітимних обмежень, а й тиску протиправних «неписаних» вимог – так званих злочинських законів, невиконання яких може тягнути за собою загрозу здоров'ю та життю особи. Особа частіше за все не у змозі вести комфортний для неї спосіб життя та [2]. У випадках із дітьми небезпека криється ще й у тому, що через їх підвищену сприйнятливність, яка обумовлена віковою чутливістю, вони можуть зазнати значно більших психологічних деформацій, ніж дорослі люди. З іншого боку, підвищена, у порівнянні із дорослим, лабільність дитини сприяє більш ефективному корегуючому впливу кваліфікованого фахівця. Тому, на наш погляд, пенітенціарна педагогіка має враховувати як об'єктивні обставини життєдіяльності у закритому соціумі, так і особистісні характеристики неповнолітніх осіб.

На наш погляд, підвалинами системи педагогічної роботи в умовах виконання покарання у виді позбавлення волі мають стати міжнародні стандарти поведінки з дітьми. Центральне місце серед міжнародних договорів, які захищають права дитини, займає Конвенція ООН «Про права дитини», прийнята Резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН, від 20 листопада 1989 року, що набула чинності 2 вересня 1990 року і ратифікована постановою Верховної Ради України № 789XII (78912) від 27 лютого 1991 року та набула чинності для України 27 вересня 1991 року [6]. Вона містить низку базових положень, які мають бути узяті за основу для розробки національної системи пенітенціарної педагогіки і правил поведінки з дітьми в умовах виконання покарання у виді позбавлення волі. Наше вітчизняне законодавство, коли йдеться про особу, якій ще не виповнилося 18 років, традиційно оперує терміном неповнолітній, тоді як у статті 1 Конвенції ООН «Про права дитини» зазначено, що кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосованим до даної особи, вона не досягає повноліття раніше, є дитиною. Більш широке використання терміну «дитина» сприятиме, на нашу думку, адекватнішому розумінню сутності осіб, на яких спрямовується педагогічний вплив. Зазвичай суспільство досить негативно ставиться до неповнолітніх осіб, які вчинили злочини – пересічні громадяни часто висловлюють думку про те, що такі особи вже не є дітьми.

Але фахівці не мають права піддаватися цим ненауковим настроям, оскільки неврахування інтелектуальних, емоційних та вольових особистісних особливостей тих, кому ще не виповнилося 18 років, прирівнювання їх до дорослих осіб об'єктивно позбавляє можливості оцінювати їх у відповідності до соматичних та психологічних характеристик людини, яка просто не мала досить часу дістати необхідного для повноцінно дієздатного члена соціуму розвитку не тільки у фізіологічному плані, а й за психологічними характеристиками.

Ратифікована Україною Конвенція ООН «Про права дитини» зазначає, що пріоритет забезпечення інтересів дитини, має стати загальною державною доктриною з деталізацією окремих сфер життєдіяльності, які відіграють значну роль у становленні дитини як особистості. Обов'язки дотримуватися міжнародних положень захисту прав дитини покладаються на усі державні та приватні установи, що займаються питаннями соціального забезпечення, суди, адміністративні, законодавчі органи, установи, служби і органи, відповідальні за піклування про дітей або їх захист, зокрема в галузі безпеки й охорони здоров'я. Виховні колонії у зв'язку з покладеними на них державними зобов'язаннями здійснюють щодо неповнолітніх засуджених практично усі зазначені функції. З урахуванням вікових особливостей засуджених неповнолітніх уся діяльність, спрямована на проведення виховної роботи, має орієнтуватися як на загальнопедагогічні принципи, так і враховувати особливості більш вузької галузі педагогіки – пенітенціарної педагогіки. Для окреслення специфіки пенітенціарної педагогіки потрібно визначити умови її дії та характеристики контингенту, на який спрямований її вплив.

Щонайбільше педагогічна діяльність проявляється у наданні освіти підростаючому поколінню. Згідно зі ст. 53 Конституції України кожен громадянин має право на освіту. Пов-

на загальна середня освіта є обов'язковою. Відповідно до статей 125, 126 Кримінально-виконавчого кодексу України у колоніях згідно із законами України «Про освіту» і «Про загальну середню освіту» засудженим забезпечується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти. При виховних колоніях діють середні загальноосвітні школи трьох ступенів. Засуджені, які навчаються в них, мають безоплатно забезпечуватися підручниками, зошитами та письмовим приладдям. Організація професійно-технічного навчання засуджених, у тому числі професійно-технічного навчання на виробництві, здійснюється відповідно до Закону України «Про професійно-технічну освіту» у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Засудженим, які займаються самоосвітою, адміністрація колонії створює необхідні умови для занять у вільний від роботи час.

Оскільки Стаття 32 Конвенції ООН про права дитини закріплює право дитини на захист від економічної експлуатації і від виконання будь-якої роботи, яка може становити небезпеку для її здоров'я, бути перешкодою в одержанні нею освіти чи завдавати шкоди її здоров'ю, фізичному, розумовому, духовному, моральному і соціальному розвитку, це покладає на нашу державу обов'язок приділяти пильну увагу процесу організації професійної освіти неповнолітніх та процесу залучення їх до трудової діяльності шляхом прийняття відповідних нормативних актів, вжиття організаційних заходів для створення сприятливих умов розвитку дитини та застосування заходів відповідальності до осіб, які порушують ці права дитини як в умовах відкритого соціуму, так і в умовах позбавлення чи обмеження волі. Тому норми трудового права, якими регулюється праця неповнолітніх, мають дотримуватися і у виховних колоніях.

У відповідності до вітчизняного законодавства загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених, їх участь у виробництві заохочуються і враховуються при визначенні ступеня їх виправлення. Цей сегмент роботи з неповнолітніми має ґрунтуватися на педагогічних методиках, які сприяють виникненню і підтриманню у особи мотивації на навчання та працю, оскільки наявність освіти та трудових навичок створюють передумови для успішного включення звільнених після відбуття покарання осіб у життєдіяльність соціуму.

Стаття 40 Конвенції ООН про права дитини закріплює для усіх держав, які до неї приєдналися, обов'язок забезпечувати право кожної дитини, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство, звинувачується або визнається винною в його порушенні, на таке поведіння, що сприяє розвитку у дитини почуття гідності і значущості, зміцнює в ній повагу до прав людини і бажаність сприяння її реінтеграції і виконання нею корисної ролі в суспільстві. Пріоритетним напрямком державної політики має стати забезпечення права кожної дитини на рівень життя, необхідний для її фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку. Тому виховні колонії мають забезпечити максимально можливою мірою виживання і здоровий розвиток дитини, при цьому, поважаючи її право на збереження індивідуальності. Так само, як і поведіння стосовно повнолітніх осіб, яким призначено покарання у виді позбавлення волі, педагогічна діяльність щодо дитини, яка вчинила кримінальне правопорушення, не може містити обмеження свобод її думки, совісті і релігії.

Сьогодні у час ущільнення інформаційного потоку важко переоцінити роль засобів масової інформації у формуванні повноцінної соціально адаптованої особистості. Тому у процесі освіти (у тому числі і в умовах виправної колонії) потрібно забезпечити дитині доступ до інформації і матеріалів із різних національних і міжнародних джерел, особливо до таких, які спрямовані на сприяння її соціальному, духовному і моральному благополуччю, а також здоровому фізичному і психічному розвитку. Важливим для такого розвитку дитини є надання їй свободи шукати, одержувати і передавати інформацію й ідеї будь-якого роду незалежно від кордонів в усній, письмовій формі чи за допомогою інших засобів на вибір дитини. Обмеження цієї свободи може мати місце лише у випадках, коли це прямо передбачено законом і необхідно для захисту прав інших осіб або для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я або моралі населення. Особливої уваги заслуговують мовні потреби дитини, яка належить до якоїсь-небудь групи меншин. З цією метою держава має створити умови для забезпечення її права на збереження національної ідентичності, заохочувати засоби масової інформації до розповсюдження матеріалів, корисних для неї у

соціальному і культурному відношеннях, сприяти міжнародному співробітництву в галузі підготовки, обміну і розповсюдження такої інформації із різних культурних, національних і міжнародних джерел; створювати стимулюючі умови для видання і розповсюдження дитячої літератури різними мовами.

З іншого боку, дитина має бути захищена від інформації і матеріалів, що завдають шкоди її благополуччю, від усіх форм фізичного і психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, у тому числі, з боку осіб, які повинні турбуватися про дитину (батьків, законних опікунів та ін.). Для цього має бути створений механізм ефектвної процедури для розробки соціальних програм та контролю, метою яких є надання відповідної підтримки дитині й особам, які піклуються про неї, недопущення порушення прав неповнолітніх.

Для дитини, організм якої ще повністю не сформувався, вельми важливими є заняття фізичними вправами та спортом. Крім того, такі заняття в умовах позбавлення волі є одним із ефективних засобів протидії пенітенціарній злочинності. Під спортивною діяльністю слід розуміти планомірний та систематичний вплив на особу засобами фізкультури та спорту з метою покращення її соматичного та психологічного здоров'я, виховання моральних якостей, переорієнтації негативно спрямованої активності на позитивну, підвищення спортивної майстерності.

Спортивна діяльність в умовах позбавлення волі має такі функції: 1) ранньої профілактики злочинності (стосовно тих засуджених, які не мають суттєвих порушень); 2) загально-соціального запобігання (стосовно більшості засуджених із суттєвими проявами порушень); 3) психокорекційну (стосовно осіб із стійкою та глибокою антисуспільною спрямованістю).

Численними дослідженнями встановлено, що серед засуджених велика кількість осіб мають психологічні й психічні відхилення. Це досить часто проявляється в агресивності, грубості щодо інших засуджених і персоналу установи. Спалахи негативних емоцій можуть перерости у деліктні й злочинні дії. Заняття фізкультурою та спортом можуть сприяти переорієнтації накопиченої психічної напруги. Корисним результатом занять спортом є таке психологічне явище, як перенесення навичок, тобто розповсюдження позитивних якостей (волі, сміливості, цілеспрямованості тощо), напрацьованих у процесі спортивних занять, на інші сфери життєдіяльності особи. Це підвищує її адаптивність, допомагає долати життєві труднощі й перешкоди, створює сприятливі умови для психічної рівноваги, оптимального фізіологічного функціонування організму. Відмічається позитивний вплив когнітивної й біхевіоральної корекції на молодих правопорушників, причому більш позитивний ефект ці методики справляли на дівчат, ніж на юнаків [1, с. 431–434].

Щодо видів спорту, до яких залучаються засуджені у місцях позбавлення волі, то ще досить часто в установі обмежуються епізодичним проведенням змагань з футболу, волейболу, шахів, шашок, легкої атлетики. Причому, як правило, спортивна активність носить сезонний характер – активізується влітку, замирає взимку. В обмеженні дозволених видів спорту є сенс: неприпустимою, наприклад, є культивування бойових видів спорту. Але розширення кола неагресивних та командних видів спорту сприяло б підвищенню культури та самоповаги засуджених.

З іншого боку, невміло поставлена спортивна робота може мати не позитивний, а негативний результат. Наслідком невдало організованих змагань часто є сутички, бійки між переможцями та тими, хто програв. Тому спортивна робота має бути нерозривно пов'язана з прищепленням моральних якостей. Так, паралельно зі спортивними заняттями мають проводитися бесіди з питань спортивної етики, морально-вольових якостей спортсменів. Корисними є зустрічі з відомими спортсменами, проведення змагань з шефськими організаціями та установами, висвітлення подій спортивного життя установи у стінгазетах та внутрішніх рукописних виданнях.

Окремою проблемою, яка має дістати свого наукового розвитку, є проблема педагогічної роботи в умовах виконання покарання у виді позбавлення волі з неповнолітніми особами, що мають вади органічної етіології й обумовлені ними проблеми з соціально-психологічною адаптацією. Ці питання розглядає корекційна педагогіка. В умовах відкритого

соціуму вже достатньо сформовані такі її напрямки, як сурдопедагогіка, тифлопедагогіка, олігофренопедагогіка, логопедія та ін. Завданням цих наук є своєчасна діагностика, профілактика і корекція педагогічними засобами складностей соціально-психологічної адаптації осіб з суттєвими проблемами слуху, зору, розумового розвитку тощо. Важливо забезпечити не тільки адаптацію таких дітей до умов виховної колонії, а й наступну їх інтеграцію у відкритий соціум із забезпеченням перспективи бути не просто утриманцем, а завдяки відновленню здоров'я, використанню новітніх методів реабілітації, загальноосвітньої і професійної підготовки до трудової діяльності, забезпечити можливість найбільш повного розвитку її особистості, включаючи культурний і духовний аспекти, доступ до засобів відпочинку, що сприятиме її активному життю після звільнення з якомога більшою кількістю соціальних ролей у відповідності до вікових етапів розвитку.

Вельми складним є питання про підтримання дисципліни у педагогічному процесі навіть тоді, коли йдеться про процес навчання у загальноосвітньому закладі відкритого соціуму. В умовах виховної колонії проблема ускладнюється проблемними характеристиками осіб, які утримуються у зазначених закладах. Ратифікувавши Конвенцію ООН про права дитини, Україна взяла на себе зобов'язання вживати всіх необхідних заходів для забезпечення того, щоб шкільна дисципліна (у тому числі й у місцях позбавлення волі) підтримувалася за допомогою методів, які відображають повагу людської гідності дитини. Кожна позбавлена свободи дитина має право на гуманне поводження і повагу з урахуванням потреб осіб її віку. Заборонено піддавати дитину катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або принижуючим гідність видам поводження чи покарання. У відповідності до міжнародних норм кожна дитина, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство, звинувачується або визнається винною в його порушенні, має право на таке поводження, що сприяє розвитку у неї почуття гідності і значущості, зміцнює повагу до прав людини і бажаність сприяння її реінтеграції і виконання нею корисної ролі в суспільстві.

Для підтримання високого науково-практичного рівня педагогічної роботи з дітьми країна має розвивати міжнародне співробітництво з питань, що стосуються освіти, переймати результативний досвід, адаптуючи його до умов нашого суспільства, полегшувати доступ фахівців до науково-технічних знань і сучасних методів навчання, які надають можливість спрямувати освіту дитини на розвиток її особистості, талантів, розумових і фізичних здібностей у найповнішому обсязі.

Педагогічна робота має бути спрямована на підготовку дитини до свідомого життя у вільному суспільстві в дусі розуміння, миру, терпимості, рівноправності чоловіків і жінок та дружби між усіма народами, етнічними, національними і релігійними групами, а також виховання поваги до навколишньої природи. Тому Україна узяла на себе обов'язок поважати і заохочувати право дитини на всебічну участь у культурному і творчому житті та сприяти наданню їй відповідних і рівних можливостей для культурної і творчої діяльності, дозвілля і відпочинку. Визнання зазначених прав дитини знайшло своє відображення у вітчизняному законодавстві у формі права неповнолітніх засуджених осіб брати участь в іграх і розважальних заходах, що відповідають їх віку, та мати у більшій, ніж дорослі, мірі можливість брати участь у культурному житті і займатися мистецтвом. Але для реалізації цього права повною мірою пенітенціарна педагогіка має вирішити теоретико-прикладне завдання розробки відповідних освітніх програм та форм втілення їх у життя, у тому числі й проблему підготовки кваліфікованого персоналу та визначення міри навантаження на кожного практичного працівника.

Захист дітей має здійснюватися й стосовно реальної у наш час небезпеки для них стати жертвою наркотичної залежності. З точки зору криминологічної науки наркоманія є фоновим явищем злочинності, до яких належать такі негативні прояви соціального життя, які самі по собі не утворюють складу злочину, але створюють для злочинності поживне підґрунтя, пов'язані з нею, передують злочину. В умовах відкритого соціуму найбільш негативні наслідки тягнуть за собою дитяча бездоглядність, безпритульність, бродяжництво, алкоголізм, на який дитина з сім'ї, в якій батьки зловживають спиртними напоями, може хворіти з народження, наркоманія, токсикоманія тощо. І якщо перші три різновиди фонових явищ в умовах місць позбавлення волі можна вважати вирішеними хоча б формально, то до

проблеми наркоманії та токсикоманії у виховній колонії може приєднатися така специфічна для установ закритого типу проблема, як чифіризм.

Алкоголізм дуже розповсюджений серед засуджених. Причому досить часто злочинці мають одного, а інколи й обох батьків, хворих на алкоголізм. У місцях позбавлення волі алкоголь є забороненим виробом, проте мають місце випадки його нелегального надходження до режимних територій.

Частіше за все мотивація вживання алкоголю в місцях позбавлення волі зумовлюється підвищеною конформністю засуджених осіб, тобто цінність алкоголю вбачається в тому, що його вживають усі. Це особливо стосується дітей, психіка яких є несформованою, а завдяки алкоголю може зазнати не виправних деформацій. Запобіганню розповсюдження алкоголізму сприяє перекриття нелегальних каналів надходження алкоголю до виправної колонії (посилення контролю за співробітниками, особами, що приїздять на побачення, засудженими, які мають право виходити за межі установи тощо). З іншого боку, необхідне розвінчання найбільш розповсюджених міфів, пов'язаних з алкоголем. На доступних розумінню дітей прикладах педагоги мають роз'яснювати нераціональність бездумного слідування прикладу більшості, пояснювати, що алкогольний підйом настрою насправді є різновидом наркотичної ейфорії, на зміну якій приходять подразливість, агресивність, сонливість. Первинне полегшення контактів, яке так цінується неповнолітніми, обертається агресивністю, посиленням неадекватних реакцій, деградацією особистості, а спілкування набирає конфліктного забарвлення і досить часто призводить до вчинення насильницьких злочинів. Підростаючому поколінню слід роз'яснювати шкоду алкоголю для їх здоров'я – небезпеку виразкових та печінкових хвороб, пригнічення імунної системи, загальне послаблення організму. Для осіб, хворих на алкоголізм, слід застосовувати медичні заходи та створювати умови для їх лікування.

Вживання наркотиків приваблює неповнолітніх ілюзією вирішення всіх психологічних, соматичних та соціальних проблем. Першим етапом боротьби з наркоманією у виховних колоніях є виявлення окремих наркоманів, чому сприяє візуальний контроль зовнішності та поведінки: такі особи мають землистий колір обличчя, червоні губи, порушення координації, підвищений апетит (спочатку, потім він зникає зовсім), уповільнені реакції на зовнішні подразники, наявність на їх руках та ногах слідів від ін'єкцій. По факту виявлення розповсюдження наркотиків має порушуватися кримінальна справа. Певну роль у профілактиці наркоманії може відіграти й правова освіта, знання про відповідальність за участь у розповсюдженні наркотиків.

Чифіризм – це вживання чаю високої концентрації, так званого чифіру, що є заміником алкоголю та наркотиків для ув'язнених. Алкалоїди, які містяться у чайному листі, за умов високої концентрації напою діють подібно до алкоголю та наркотиків, викликаючи стан ейфорії. Вживання чифіру спричиняє шкоду здоров'ю, тягне за собою підвищення конфліктності, неадекватне сприйняття дійсності. Чай, як і алкоголь та наркотики, є не тільки обмінним засобом в умовах позбавлення волі, а й засобом підкорення тих, хто набув або вже мав від них залежність. Це створює поживне підґрунтя для виникнення злочинності.

Профілактикою чифіризму, перш за все, є роз'яснювальна робота щодо його шкоди для здоров'я, оскільки досить часто чифіристи вважають вживання чифіру нешкідливим і навіть корисним. Насправді ж, чифір викликає порушення в роботі серця (тахікардію, гіпотонію, стенокардію), біль у шлунку, погіршення роботи мозку (послаблення пам'яті, розлад мислення, порушення координації рухів, вади в емоційно-вольовій сфері тощо). Чифіристи часто отримують виробничі й побутові травми, стають більш конфліктними, порушують режим. Педагогічним працівникам треба докладати зусиль для розформування груп чифіристів і вести роз'яснювальну роботу на індивідуальному рівні.

Токсикоманія – це різновид наркоманії, який досить часто зустрічається серед дітей, оскільки в відміну від алкоголю та наркотиків токсичні речовини є більш доступними. Вичерпного переліку таких речовин не існує, оскільки для досягнення ейфорії використовують як медичні препарати, так і промислові й побутові речовини, здебільшого у вигляді розчинів. Розповсюдженими є ацетон, бензин, нітрофарби, нітроклеї, лаки, аерозолі. Ці речовини розпилюють у целофанові пакети та надягають на голову. Але інколи ними змочують головний

убір, рукави одягу або кладуть під головний убір змочений носовичок, чи носять з собою просочену ганчірку, яку час від часу нюхають. Токсичні речовини – найбільш доступний заміник наркотикам, алкоголю та чифіру. Механізм шкідливої дії токсичних речовин аналогічний іншим наркотичним речовинам. Неадекватність поведінки, що виникає внаслідок застосування токсичних речовин, сприяє криміногенним ексцесам.

Виявлення токсикоманів подібне до виявлення наркоманів. Крім зовнішніх ознак, схожих з наркоманами (блідий або сірий колір обличчя, загальмовані, невпевнені рухи, неприродність голосу тощо), токсикоманів видають різкі запахи одягу, дихання. Так само, як і з хворими на наркоманію, з токсикоманами повинен працювати кваліфікований фахівець з медичною освітою. Боротьба з токсикоманією в організаційному плані має підвищену складність, оскільки необхідно ретельно контролювати процес виробництва та побут засуджених.

Специфічним для місць позбавлення волі є таке фонове явище, як кримінальна субкультура. Субкультура є сурогатом загальноприйнятої культури. В ній набуває гіпертрофованих форм те, що є недоступним в умовах позбавлення волі. Субкультура виникла не випадково, і в умовах закритого соціуму несе на собі певні соціальні навантаження. Поживним підґрунтям виникнення, існування та розвитку субкультури є нагальна необхідність засуджених у психологічній компенсації їх морально-психологічних і культурних потреб. Можна сказати, що субкультура – це один з проявів психологічного самозахисту засуджених від травмуючої дійсності.

Сприйняття відкритого суспільства як ворожечого об'єднує засуджених у відокремлену спільноту, де панує позитивне ставлення до «несправедливо постраждалих», з чого логічно випливає ідея подальшої помсти за несправедливість. Небезпека феномену субкультури в тому, що засвоєння її норм закладає у підсвідомість індивіда стійкі програмні настанови, які обумовлюють світосприйняття та спосіб існування засуджених не тільки під час відбування покарання, а й після звільнення. Це підвищує можливість рецидиву злочину, наслідком чого знов стає покарання. Таким чином хибна програма підкоряє собі реальне людське життя, завдаючи шкоди законослухняному соціуму. Слід сказати, що субкультура у виховних колоніях має певну специфіку у порівнянні із субкультурою у колоніях для дорослих. Вона є більш жорстокою, характеризується більшою конфліктністю та залежністю не стільки від усталених «правил» та «норм» поведінки, скільки від свавілля визнаного у колі засуджених неформального лідера. Це суттєво ускладнює протидію таким проявам, вимагає від педагога пошуку індивідуального підходу стосовно осіб, які мають авторитет серед засуджених неповнолітніх.

Деякі субкультурні прояви знаходяться під нормативною заборонаю. Так, наприклад, Правилами внутрішнього розпорядку установ виконання покарань засудженим заборонено наносити собі або іншим особам татування, вживати нецензурні та жаргонні слова, давати і присвоювати прізвиська. Також противагою субкультури має стати морально-естетична робота з засудженими, побудована на найвищих досягненнях людства. Таку роботу в умовах позбавлення волі можна визначити як систему заходів, спрямованих на формування у засуджених адекватної системи моральних цінностей, розвиток здібностей до естетичного сприйняття явищ дійсності (природи, побуту, мистецтва), а також заохочення їх до самостійної творчої діяльності. До основних напрямів морально-естетичної роботи із засудженими належать: естетична освіта засуджених; знищення хибних уявлень про систему моральних цінностей; нейтралізація психотравмуючих факторів ізоляції шляхом орієнтації на найкращі твори світового та національного мистецтва; формування потреб естетичного самовиховання, заохочення до самостійної творчості [5]. З точки зору практичної діяльності важливим для педагогів є засвоєння знань про загальні принципи, методи та види психологічної підготовки засуджених до життя у колонії, яке сповнене для них великою кількістю обставин та ситуацій невизначеності, пов'язаних із новим колективом, специфічним мікрокліматом, суворо регламентованим розкладом життя тощо. Для цього доцільно вивчити психологічні основи режиму у виправних колоніях, зокрема, психологічні умови ефективності його впливу на психіку засудженого, психологічний, фізіологічний механізм та динаміку адаптації засуджених до життя у нових умовах на різних етапах відбування покарання з наступними заходами по підготовці до звільнення і життя в умовах відкритого суспільства після

закінчення строку відбування покарання. Такий підхід є запорукою конструктивних змін у соціо-психологічній характеристиці осіб, які потребують виправлення. Захисту законослухняних громадян поза межами виправних установ сприятиме наявність та застосування вірогідних методів прогнозування поведінки звільнених осіб [3].

Робота з засудженими неповнолітніми особами стосовно формування у них адекватних морально-психологічних якостей може відбуватися у формі таких заходів, як: лекції, бесіди про мистецтво, конференції, диспути, зустрічі з представниками творчих професій, тематичні вечори, вікторини, фестивалі, перегляд та обговорення кінофільмів, телепередач, прослуховування музичних творів, обговорення книг, батьківські дні тощо. Для повноцінного розвитку дитини корисним є її зв'язок із своєю сім'єю шляхом листування і побачень, за винятком особливих обставин. Тому робота педагога не може обмежуватися спілкуванням із дитиною, а має (за можливості) охоплювати і його сім'ю.

Висновки. Підбиваючи підсумки, слід сказати, що виходячи із основних положень, закріплених Конституцією України, вітчизняного законодавства, міжнародних нормативних актів, ратифікованих Україною та загальнонаукових методологічних застав, пенітенціарна педагогіка має керуватися такими принципами:

1. Принцип пріоритету прав дитини.
2. Принцип гуманізму як базовий принцип будь-якого втручання у фізичну, психологічну чи духовну сферу особи.
3. Принцип законності та пріоритету міжнародного законодавства, який означає встановлення міжнародного контролю у правовому полі поведінки з дітьми, у тому числі тими, щодо яких вважається, що вони вчинили кримінальне правопорушення.
4. Принцип науковості та врахування специфіки особистості дитини при складанні освітніх програм та виробленні правил поведінки з нею в умовах позбавлення свободи.
5. Принцип включення дитини у інформаційне поле, яке сприяє розвитку її особистісного потенціалу.
6. Принцип захисту дитини від чинників, які можуть зашкодити її фізичному, психологічному розвитку та адаптації у соціумі.
7. Принцип інтеграції дитини у суспільство.
8. Принцип корекції вад та компенсації прогалин первинної соціалізації дитини.
9. Принцип системності, який означає необхідність роботи з усіма структурними складовими дитини.

Однак, головна складність при втіленні у життя цих корисних знань полягає в тому, що для підготовки фахівців – педагогів, які працюватимуть в умовах підвищеної складності – держава має створити умови, за яких у цьому секторі соціальної діяльності будуть задіяні найкращі кадри. Політика держави щодо дітей дійсно має стати пріоритетним напрямком дії. Велику роль у заохоченні досвідчених та кваліфікованих кадрів має відіграти цільова політика держави по створенню привабливості (у тому числі матеріальної) такої діяльності.

Вирішення цієї проблеми вбачається у розробці та впровадженні у практику законодавства, яке створює сприятливі умови для фінансування навчання та праці висококваліфікованих педагогів для роботи з неповнолітніми засудженими. Теоретична підготовка таких фахівців має доповнюватися практикумами для оволодіння не тільки глибокими знаннями, а й ефективними навичками диференційованого впливу на неповнолітніх, які порушили закон, але теж потребують допомоги. Поряд із вітчизняними науково-практичними досягненнями потрібно розвивати й обмін знаннями на міжнародному рівні. Результати такої діяльності сприятимуть не тільки зниженню кількості правопорушень в умовах виховних колоній, а й покращенню перспектив суспільства загалом, оскільки важливість виховання підростаючого покоління, орієнтованого на соціально-корисний спосіб життя, важко переоцінити.

Список використаних джерел:

1. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. – С-Пб.: прайм-ЕВРОЗ-НАК, 2001. – 512 с.
2. Валуйська М.Ю. Пенітенціарна антропологіка: її зміст та роль у позитивному кримінологічно значущому впливі на осіб, засуджених до покарання у виді позбавлення волі //

Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Харків : Нац. юрид. акад. України, 2013. – С. 158–167.

3. Валуйська М.Ю. Пенітенціарна психологія: її зміст та основні проблеми. – [Електронний ресурс] / М.Ю. Валуйська // Порівняльно-аналітичне право: електрон. фах. наук. вид. / Ужгородський нац. ун-т. – 2014. – № 6. – Режим доступу : <http://www.pap.in.ua>.

4. Валуйська М. Ю. Фонові явища злочинності та засоби протидії їм в умовах місць позбавлення волі. – [Електронний ресурс] / М.Ю. Валуйська // Порівняльно-аналітичне право: електрон. фах. наук. вид. / Ужгородський нац. ун-т. – 2014. – № 5. – Режим доступу : <http://www.pap.in.ua>.

5. Голіна В.В., Валуйська М.Ю. Запобігання злочинності в Україні : Навч. посіб. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. – 108 с.

6. Конвенція ООН «Про права дитини». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.unicef.org/ukraine/convention_small_final.pdf.

7. Ломброзо Ч. Преступление. Новейшие успехи науки о преступнике. Анархисты / Сост. и предисл. В.С. Овчинского. – М. : ИНФА-М, 2004. – 320 с.

